

De zieners

Van Guido van Hengel verscheen eveneens bij
Ambo|Anthos uitgevers

De dagen van Gavrilo Princip

Meld je aan voor onze nieuwsbrief om op de hoogte te blijven van
de nieuwste boeken van Ambo|Anthos uitgevers via
www.amboanthos.nl/nieuwsbrief.

Guido van Hengel

De zieners

Toekomstvisioenen uit een verloren Europa

Ambo|Anthos
Amsterdam

ISBN 978 90 263 3210 4

© 2018 Guido van Hengel

Omslagontwerp Marry van Baar

Omslagillustratie © Erich Engel / ullstein bild

Foto auteur © Merlijn Doomernik

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

‘... maar dan staat er onvermijdelijk iemand op die in alle opzichten gelijk aan ons is, maar die de kracht van het “zien” in zich bergt, die op een geheimzinnige manier in hem is geplant...’

Wassily Kandinsky, *Het Geestelijke in de Kunst* (1912)

‘Vrijwel zeker bewegen we ons in de richting van een tijdperk van totalitaire dictaturen, een tijdperk waarin de vrijheid van gedachte eerst een dodelijke zonde zal zijn, en vervolgens een betekenisloze abstractie. Het autonome individu zal niet meer bestaan.’

George Orwell, *Inside the Whale* (1940)

Voor Fen

Inhoud

Lijst van belangrijke personen 9

Inleiding 13

I **Tijd van zieners**

- 1 De lens (*een prelude*) 27
- 2 Vlucht naar Engeland 36
- 3 Dominee Idse 43
- 4 Een siderische geboorte 51
- 5 Tijd van zieners 61
- 6 Heldenliefde 73
- 7 De wilskracht om ziek te zijn 84

II **Tijd van wonderen**

- 8 Vlinders vangen 95
- 9 De jood, de vrouw en de Chinees 111
- 10 De ploeg doet zijn werk 125
- 11 Een en al bloed en zenuwen 132
- 12 Vrede en revolutie 141
- 13 In kamers opgesloten wereldgeschiedenis 151

III **Tijd van adelaars en beschuitbollen**

- 14 Europa na de oorlog 161
- 15 Het masker van M.M. Cosmoi 173
- 16 In het persoonlijke 185

- 17 Magische Joden 193
- 18 Macabere dans (een intermezzo) 204
- 19 Vlucht naar Engeland 211

IV Tijd van mensen en massa's

- 20 Pan-Europa 225
- 21 De God-Mensheid 240
- 22 Brieven aan Hitler 254
- 23 Van het licht en de duisternis 266

Nawoord 277

Dankwoord 287

Noten 289

Bronnen en literatuur 305

Lijst van belangrijke personen

Forte-Kreis / Bloedbond (Potsdam)

Henri Borel (1869-1931)
Nederlandse sinoloog en schrijver

Poul Bjerre (1876-1964)
Zweedse psychotherapeut

Martin Buber (1878-1965)
Oostenrijks-Joodse filosoof

Frederik van Eeden (1860-1932)
Nederlandse schrijver, psychiater en
utopisch hervormer

Erich Gutkind (1877-1965)
Duitse mystiek filosoof

Gustav Landauer (1870-1919)
Duitse anarchist en pacifist, kortstondig
minister in de Beierse Radenrepubliek (1919)

Walter Rathenau (1867-1922)
Duitse grootindustrieel en minister in de
Weimarrepubliek

Florens Christian Rang (1864-1924)
Duitse theoloog en schrijver

Blaue Reiter (München)

Wassily Kandinsky (1866-1944)
Russische avant-gardistisch schilder en
kunsttheoreticus

Franz Marc (1880-1916)
Duitse expressionistische schilder

Gabriele Münter (1877-1962)
Duitse expressionistische schilder

The New Age (Londen)

Major C.H. Douglas (1879-1952)
Britse econoom, bedenker van Social Credit

Alfred Orage (1873-1934)
Britse redacteur en schrijver

Adler Society en de New Europe Group (Gower Street 55, Londen)

Alfred Adler (1870-1937)
Oostenrijkse psychoanalyticus

Winifred Gordon Fraser
Volger van Mitrinović, organisator en
initiator van de 11th Hour

Dimitrije Mitrinović (1887-1953)
Bosnisch-Servische mysticus en goeroe

Charles Purdom (1883-1965)
Britse schrijver, redacteur en econoom

Frederick Soddy (1877-1956)
Britse radiochemicus, Nobelprijs voor
scheikunde 1921

Van een afstand

Helena Petrovna Blavatsky (1831-1891)
Russisch medium, grondlegger van de
theosofie

Vladimir Solovjov (1853-1900)
Russische christelijke filosoof

Rudolf Steiner (1861-1925)
Oostenrijkse ziener/esotericus, grondlegger
van de antroposofie

Inleiding

München, 1914-1918. In Europa woedde de Grote Oorlog. Sommige intellectuelen vochten aan het front, andere verhieven hun stem als oorlogshitser of vredesapostel. Zo niet Oswald Spengler. De wat onooglijke, slechtzienende en mottige leraar was afgekeurd voor het Duitse leger en zat met de gordijnen half dicht in zijn kamer. Hij schreef. Door zijn handen ging een enorm dik manuscript dat niets minder voorstelde dan zijn levenswerk. Zijn gesloten werkkamer stond in contrast met de eindeloze kosmische ruimte van zijn geest. Daarin dwarrelden visioenen van de mensheid, cyclische cultuurpatronen, de continenten van de aarde, de geschiedenis, het heden, de toekomst en hun onderlinge samenhang. Spengler waande zich een dichter-zienaar en schreef een geschiedenis van bijna alles.

In 1918 voltooide hij deel één van dit magnum opus en noemde het *De ondergang van het Avondland*. Het was – zelfs naar Duitse intellectuele normen – zware kost. Wie echter de moeite nam om het woud van orakeltaal te betreden, zou bemerken dat het geen wetenschappelijk betoog betrof, maar een profetie, geschreven in ronkende zinnen. Veel lezers raakten bedwelmd, mede door de eclecticische mix van biologie, filosofie, mythologie, muziekleer, volkenkunde, kunstgeschiedenis, literatuur, architectuur, theologie en poëzie. Het was een hallucinante grabbelton, maar het draaide in *De ondergang van het Avondland* nu juist niet om de details, het ging om het Grote Verhaal. Spengler stelde een diagnose: de westerse cultuur – dat was Europa – zou ten onder gaan aan decadentie, verval en de zielloze systemen van de parlementaire democratie en het kille kapitalisme. De laatste fase van elke cultuur

was die van de 'beschaving', en voor de westerse cultuur was die fase nu aangebroken. Na 'beschaving' zou rampspoed volgen.

Het was niet zozeer de inhoud als wel de titel die veel potentiële lezers inspireerde. *Ondergang? Van het Avondland?* Spengler mocht dan een kamergeleerde zijn, hij stond toch in contact met de tijdgeest. De sombere titel inspireerde een groeiende groep Duitse cultuurpessimisten, nationalisten, esoterische zwartkijkers en verwarde intellectuelen die het noorden kwijt waren in de gemoderniseerde, schijnbaar 'kille' samenleving. Zij lazen het diagonaal en gingen eruit citeren – veel citeren. Zo begon de hype: honderdduizenden exemplaren van *De ondergang van het Avondland* verspreidden zich in de Duitstalige wereld, en de rest van Europa volgde. Vertalingen bereikten het Italiaanse, Britse en zelfs Russische lezerspubliek, en voortaan kon geen Europese intellectueel meer om Spengler heen – of ze het nu met hem eens waren of niet. Zijn boek had een dieper liggende angst in de samenleving aangeraakt. De relatief onbekende Duitse leraar bleek een profet van Europees onbehagen.

Dit boek, *De zieners*, gaat over kleine en grote profeten van Europees onbehagen uit de tijd van Spengler. Het is een verhaal van visionairen die in hun kamers associëren en fantaseren, terwijl daarbuiten de duisternis valt van de Europese twintigste eeuw. Deze geschiedenis is opgehangen aan de levens van de Nederlandse schrijver en utopist Frederik van Eeden (1860-1932), de Duitse mystiek filosoof Erich Gutkind (1877-1965) en de Bosnisch-Servische goeroe Dimitrije Mitrinović (1887-1953) – drie Europeanen in een tijd van wereldoorlogen, revoluties, economische crises en opkomend fascisme. Zij dachten na over een toekomstige orde die voorbijging aan de toen heersende ideologieën van het liberalisme, het socialisme, het fascisme en het nationalisme.

Het lijkt een verhaal van lang geleden, maar dat is het niet. De wereld van Spengler – van het cultuurpessimisme en de onheilsprofetieën – is niet van gisteren. Veel discussies en non-discussies van honderd jaar geleden hebben een cybergedaante aangenomen en worden tegenwoordig gevoerd op Twitter en in de spelonken van het internet. En laat nu juist dáár de geest van Spengler ronddwalen, als was

hij nooit overleden aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog. Op rechts-conservatieve blogs, en uiteraard in de wereld van Pegida – de zelfverklaarde verdedigers van het ‘Avondland’ – biedt Spengler een dankbaar referentiekader. Maar niet alleen Spengler leeft voort in die wereld. Sommige van zijn tijdgenoten zijn meegereisd naar de toekomst, zoals de Britse H.G. Wells (1866-1946), auteur van *War of the Worlds*, de *Time Machine* en het omineuze *The Shape of Things to Come*. Hij voorspelde in 1933 dat er een *New World Order* zou komen die de mondiale mensheid zou verenigen. De Britse sciencefictionsschrijver was zelf een warm pleitbezorger van die orde. Hij wenste dat de ‘Wereldstaat’ een einde zou maken aan nationalisme, burgerlijke kortzichtigheid en andere naar zijn mening sociale overkomelijkheden. Wells waart ook rond. Wie de *New World Order* googelt zal op veel merkwaardige en onfrisse websites belanden.

In de eenentwintigste eeuw spreken Wells en Spengler, deze twee ‘worstelaars met de engel’, tot de verbeelding.¹ In oktober 2017 presenteerde uitgeverij Boom de eerste (!) Nederlandse vertaling van *De ondergang van het Avondland* tijdens een zogenaamd ‘Ondergangsfestival’ in Paradiso in Amsterdam. Er was een vol programma met veel sprekers, spokenwordperformances, onheilspellende videoprojecties, politieke discussies, en uiteraard was de bar open. Filosoof Ad Verbrugge memoreerde dat veel van Spenglers toekomstvisioenen waren uitgekomen: het einde van het communisme, het Derde Rijk, en het einde van Europa als een mondiale politieke macht. Het ondergangsfestival was omstreden. Sommige historici verbaasden zich over de promotiecampagne voor dit bizarre boek. Hoe onschuldig was de ziener uit München nu eigenlijk geweest? Had hij met zijn *Grote-Greep-Geschiedenis* niet een handleiding geschreven voor totalitaire politieke systemen? En bovendien: was Spengler niet de grote inspiratiebron van Adolf Hitler?

Sommige van die vragen waren overdreven, andere niet. Het stemt namelijk toch tot nadenken waarom zulke curieuze antidemocratische cultuurpessimisten zoals Spengler nu weer hot zijn. Er is zelfs sprake van een trend. Behalve een zelfverklaarde spengleriaan in de Tweede Kamer, herhaalde verwijzingen naar de *New World Order* in *online-conspiracies*, is daar ook nog het ‘cultuurmarxisme’ – een koorts-

achtig vijandbeeld voor de rebellerende conservatief. Veel van die visioenen en scenario's over de westerse cultuur lijken een leegte op te vullen. Verder knagen ze aan de politiek. Mensen op links en rechts beschouwen charismatische figuren met vergezichten en visioenen nu meer dan vroeger als een verademing. De cultureel ongemakkelijke en politiek onmogelijke toekomstvisioenen uit het verloren Europa van voor de Tweede Wereldoorlog zijn opgeborreld en boven komen drijven. Wat betekent dat? En hoe is het zo gekomen?

De leegte vullen

Hier past een kleine historische uiteenzetting. De bovengenoemde op te vullen leegte ontstond in de staart van de twintigste eeuw. Met het magische kanteljaar 1989 viel het doek voor de ideologieën en bleef alleen de liberale democratie over. De markt zou verder alles oplossen met de toverformule *laissez-faire*. Het resulteerde in een schijnbaar overzichtelijke wereld, die misschien wel iets weg had van de door Wells voorspelde *New World Order*. Sociaaldemocraten in heel Europa schudden hun ideologische veren af en de verschillen tussen een liberaal en een socialist kon je enkel nog afzien aan de kleur of de strik van de stropdas. De Russische president, ooit een bedreiging voor West-Europa, was een kermisattractie geworden. Hij danste dronken op een podium en kneep hier en daar in damesbipsjes. Oost-Europa werd een wederhelft in de wachtkamer, de diverse voormalige Oost-bloklanden hadden hun nummers getrokken. Niet iedereen was enthousiast, maar de meerderheid dacht dat alles wel goed zou komen.

Ik groeide op in die optimistische tijd. Op de universiteit kreeg ik onderwijs in postmodernisme en deconstructie. Alles was ironisch. De contrasten in de wereld waren in elkaar overgevloeid als in een *nat-in-natschilderij*. Wanneer ik in die tijd een interview las met een kunstenaar of filosoof, leek het altijd alsof ze maar één boodschap aan de wereld hadden: 'Ik wil vooral vragen stellen.'

Deze jarennegentigleegte is definitief voorbij. We leven niet meer in het tijdperk van de vragen, maar van de antwoorden. Na de aanslagen in New York en de daaropvolgende oorlogen, de mondiale *War on*

Terror, de banken- en de eurocrisis en de pompeus aangekondigde ‘patriottische lente’ is Europa geen ironische plek meer. De New World Order bracht geen orde. Verwarring doet mensen verlangen naar cultureel houvast, en dat blijkt. Nu, onder tromgeroffel van on- en offline doemdenkers, volksprofeten en messianistische populistten, wordt de ideologische leegte opgevuld met visioenen.

Er zijn aansprekende en minder aansprekende visioenen. En sommige visioenen zijn gepolitiseerd. Tayyip Recep Erdoğan betovert zijn gevolg met een neo-Osmaanse droom. Vladimir Poetin voedt een verhaal over de driegeleding van orthodox geloof, Moeder Rusland en hemzelf als masculien opperhoofd. Donald Trump fantaseert over een utopisch Amerika. Deze visioenen zijn onlosmakelijk verbonden met een natiestaat, en ze refereren aan een geromantiseerd verleden. Voor een aansprekend toekomstvisioen van de complexe, internationale en geglobaliseerde wereld moet men echter goed zoeken.

De Europese Unie, bijvoorbeeld, doet met enige regelmaat een oproep om Europese ‘narratieven’ te verzamelen. Commissievoorzitter Jean Claude Juncker deed een gooi met zijn ‘State of the Union’ in 2017, en spoedig erna volgde de Franse president Macron. Hun economische en financiële verhalen bieden echter geen houvast in de warrige Europadebatten. Ze worden snel overschreeuwd. Neem de Hongaarse premier Viktor Orbán, die in 2016 zijn eigen toekomstvisioen deelde: Europa moest weer christelijk, traditioneel en strijdvaardig worden. In een artikel in de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* gaf hij een idee van zijn eigen rol daarin: ‘Samen met onze partners kunnen we Gods voetstappen horen als Hij door de geschiedenis stapt, en proberen de zoom van Zijn kleed aan te raken.’² De notoire kwelgeest van de Europese Commissie citeerde hier Bijbelders Lukas 8:45 plus de negentiende-eeuwse staatsman Otto von Bismarck, die de lappendeken van Duitse staten verenigde in één rijk.

Politici gaan dus weer dromen, maar burgers ook. Historicus en zelfverklaard utopist Rutger Bregman publiceerde in 2016 direct na de verkiezing van Donald Trump in de Verenigde Staten een opinieartikel op *De Correspondent* waarin hij zijn generatiegenoten oproep tot meer verbeelding en actie. ‘Informeer jezelf,’ schreef hij, ‘zoek andere op, niet alleen online, maar ook in het echt. Zoek ze op in kroe-

gen en op scholen, op straat en onder lelijke tl-buizen. Richt nieuwe clubjes op, of sluit je aan bij bestaande organisaties die strijden voor duurzaamheid en rechtvaardigheid...'³ Bregmans boek *Gratis geld voor iedereen* kreeg in Engelse vertaling de titel *Utopia for Realists*.⁴

Utopische vergezichten

Het is nogal wat om de utopie terug te halen van de mestvaalt der geschiedenis. In de twintigste eeuw werden namelijk meerdere groot-scheepse maatschappelijke plannen gerealiseerd, waaronder ook enkele utopieën. Die liepen niet goed af. Neem de zogenoemde communistische heilstaat of het in die tijd onmogelijke visioen van het 'Duizendjarig Derde Rijk' en het fascistisch-antropomorfe 'Eén volk, één lichaam'. Net als nu waren ook toen de utopische vergezichten een reactie op de vermeend ziellose dominante orde van liberalisme en kapitalisme – met zijn hypocrisie, materialisme, cynische elite en geestelijke leegte. De grootste tegenstanders van de liberaal-kapitalistische orde in het interbellum waren de Europese fascisten en nationaalsocialisten, de Russische socialisten alsook – buiten Europa – de Japanse imperialisten.⁵ Maar er waren meer stemmen in het koor. In het schemergebied tussen de ideologieën scharrelden nog weer kleine visionairen, die beelden zagen die het politieke, culturele, religieuze en sociale overstegen. Zij waren veelal mensen die samenkwamen in 'clubjes' op zolderkamertjes. Daar, op de zolderkamertjes, ontkiemden ideeën die later tot wasdom zouden komen. De zolderkamertjes waren zodoende als een couveuse van het twintigste-eeuwse Europa, dat door de Britse historicus Mark Mazower later treffend is gekarakteriseerd als een 'duister continent'.⁶

De eeuw van het duistere continent begon dus met utopische vergezichten en ontspoorde halverwege met massaslachtingen, goelags, concentratiekampen en barbaarse cultuurpolitiek. De Holocaust, het absolute dieptepunt van de 'donkere eeuw', werd zo de negatieve 'oprichtingsmythe' van Europa.⁷ Die Tweede Wereldoorlog en de Holocaust zouden daarom een voorlopig einde maken aan het visionaire denken, en Europa kon in 1945 afscheid nemen van het

‘epische en het tragische’.⁸ Het was zaak geworden de geschiedenis, het heden en de toekomst opnieuw in te vullen met een Europa waar je je niet voor hoeft te schamen. De Britse premier Winston Churchill deed in de naoorlogse jaren een paar memorabele pogingen tot een peptalk en was in 1949 een belangrijke initiator van de oprichting van de Raad van Europa, een organisatie voor mensenrechten, de rechtsstaat en de democratie. Maar de contouren van de Koude Oorlog doemden op, en voor veel Europeanen in het oosten gloorde er geen hoop aan de horizon.

Visionaire intellectuelen en utopisten schikten zich in een andere rol, voornamelijk vanwege de verspreiding van de massacultuur in de jaren vijftig en zestig. *Love & Peace* werd later een lifestyle, en als zodanig vermarkt. Tevens hadden sommige intellectuelen een dubieuze rol gespeeld bij het rechtvaardigen van de totalitaire systemen – hun paste bescheidenheid. Tijdens de oorlog schreef de Oostenrijks-Britse filosoof Karl Popper zijn beroemde traktaat *De open samenleving en haar vijanden*, dat na de oorlog werd uitgebracht. Hierin maakte hij gehakt van het totalitaire denken, en waarschuwde hij voor de mystieke, irrationele profetieën van de zieners (oorspronkelijk zou het boek zelfs *De valse profeten* gaan heten).⁹ Hij stelde vast dat de filosoof Plato mensen had ‘betoverd’ en dat Marx en Hegel ‘profeten’ waren geweest. De boodschap aan zijn lezers was helder: ‘Het streven om de hemel op aarde te realiseren leidt onvermijdelijk tot een hel.’¹⁰ De Nederlandse ‘anti-utopische’ filosoof Hans Achterhuis schreef aan het einde van de ‘duistere’ twintigste eeuw dat je de wereld niet naar je hand zou moeten willen zetten, dat leidde enkel maar tot geweld. Achterhuis heeft echter onlangs zijn mening veranderd. Nadat verschillende auteurs een renaissance van de utopie hadden aangekondigd keerde hij op zijn schreden terug, zij het voorzichtig. In zijn laatste boek *Koning van Utopia* schreef hij: ‘De tijdgeest is veranderd. Ik wil er geen misverstand over laten bestaan dat de grote utopie van een totaal andere samenleving voor mij nog steeds uit den boze is. Maar zonder kleinere utopische experimenten en ideeën dreigt de kapitalistische utopie ons te verlammen.’¹¹

Europa: een vooroorlogse geschiedenis

In deze tijd, waarin de mensen dus dorstig lijken naar nieuwe dromen, visioenen en utopieën, kan het helpen enige spiegels uit het verleden neer te zetten. Vandaar dit boek. Het speelt zich af in een Europa dat, zoals de ondertitel aangeeft, inderdaad verloren is. Dat zou je op verschillende manieren kunnen lezen. Ten eerste: Europa verloor in die tijd de mondiale koppositie aan de Verenigde Staten en, zeker na de Tweede Wereldoorlog, de Sovjet-Unie. Twee: veel Europese intellectuelen waren doordrongen van het besef dat de Europese cultuur ook verloren was. Bovendien was het ‘oude’ of ‘voorbijgegangene’ Europa ook een thema in die tijd, dat krachtig is verwoord in boeken zoals *De wereld van gisteren* van Stefan Zweig (dat inspiratie bood voor de populaire film *The Grand Budapest Hotel* van Wes Anderson, uit 2014). Historici dateren de belle époque van Europa vóór 1914. Daarna verloor Europa zijn glans. Maar bovenal raakte Europa in de eerste drie decennia van de twintigste eeuw doordrongen van het besef in een ‘moderne tijd’ te leven, die een cesuur aanbracht met het irrationele, domme, onverklaarbare en geestelijk onrijpe, ooit magische verleden. Socioloog Max Weber noemde dit proces de ‘onttovering van de wereld’.

In deze overgangstijd werkten en leefden Van Eeden, Gutkind en Mitrinović. De titel van dit boek is *De zieners*. ‘Ziener’ (een kenner van de buitenzintuiglijke wereld) is hier overdrachtelijk bedoeld. Goedbeschouwd was Frederik van Eeden helemaal geen ziener, en van Gutkind en Mitrinović zou je het kunnen betwisten. ‘Ziener’ in deze context verbind ik daarom vooral aan geestelijk en moreel leiderschap dat de politieke of sociale context overstijgt. Toch waren de drie hoofdrolspelers, net als veel van hun intellectuele tijdgenoten, gegrepen door het occulte. Van Eeden stond in contact met geesten van overleden collega’s, Gutkind was een anti-wetenschappelijke mysticus en Mitrinović sprak een zelfbedachte orakeltaal die ‘de achter- en onderliggende werkelijkheid moest aanraken’. Niet de ratio, maar de mystieke ervaring bracht hun kennis. In die zin waren deze drie intellectuelen óók zieners.

Dat deze drie figuren in één boek of zelfs in één zin worden samengebracht zal bij sommige lezers in het verkeerde keelgat schie-